

Georg G. Iggers

Refleksije na današnje pisanje povijesti historiografije

Preveo: Alen Obrazović

Klub studenata anglistike X.A.

Odluka da se napiše još jedna povijest historiografije danas zahtijeva objašnjenje. Takva povijest više se ne može pisati u maniri prijašnjih povijesti. Kako se stoljeće primiče kraju, pojavljuju se ozbiljne dileme o načinu na koji su povjesničari doživljavali svoj zanat od kasnog 18. stoljeća. Propituju se ključne pretpostavke koje su karakterizirale povijesnu misao i historiografsku praksu u tom periodu, poput vjerovanja da povjesničari mogu iskreno i objektivno obuhvatiti povijest, da je povijest bila oblikovana za ljude koji su imali jasne namjere, da je postojao povijesni proces koji je dao kontinuitet i koherenciju povijesnim događajima te da je moderna zapadnjačka civilizacija bila u centru tog procesa. Sve ove pretpostavke postale su problematične. Postmodernistička misao ozbiljno je dovela u pitanje valjanost tih pretpostavki.¹ Upravo u sljedećoj knjizi bavit ću se pitanjima jesu li ta propitivanja potpuno opravdana i bi li trebala biti prihvaćena bez znatnih uvjeta.

Svaka povijest historiografije mora si postaviti jasne granice. Ljudi su ostavljali povijesne zapise od najranijih početaka naše civilizacije. U najmanje tri kulture – zapadnjačkoj, islamskoj i dalekoistočnoj – postoji kontinuirana tradicija proučavanja i pisanja o povijesti. U slučaju zapadnjačke i kineske kulture ta tradicija postoji dulje od dva tisućljeća. Ja ću se ograničiti prvenstveno na Zapad, iako će ponekad biti usporedbi s povijesnim pisanjem izvan Zapada, najviše s

¹ Više u Iggers, Georg G. *Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*. Hanover, New Hampshire: 1997; njem.: *Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert*. Göttingen: 1993; Windshuttle, Keith. *The Killing of History: How a Discipline is Being Murdered by Literary Critics and Social Theorists*. Sydney: 1994; Evans, Richard. *In Defence of History*. London: 1997; Lorenz, Chris. *Konstruktion der Vergangenheit. Eine Einführung in die Geschichtswissenschaft*. Köln: 1997; Jenkins, Keith. *On „What Is History?“ From Carr and Elton to Rorty and White*. London: 1995; *ibid.* (Ed.). *The Postmodern History Reader*. London: 1997.

onim iz istočne Azije. Dodatno ću se ograničiti tako što ću se baviti pisanom poviješću, iako je povijesno sjećanje poprimilo različite oblike, a u zadnjih nekoliko godina novi su mediji zamijenili pisani tekst. Na kraju, ograničit ću svoj pregled na zadnja dva i pol stoljeća. Jedan od razloga za to je praktične prirode, naime činjenica da su područja o kojima ja mogu govoriti s određenom dozom kompetencije ograničena kao i moje poznavanje stranih jezika. Drugi razlog je taj što taj period posjeduje određeno jedinstvo. U kasnom 18. i ranom 19. stoljeću razvio se poseban način gledanja na povijest i pisanja o njoj, kao i društveni te institucionalni okvir koji je periodu dao osobit karakter. Povijesno pisanje prije ovog vremena bilo je kvalitativno drugačije te ćemo istražiti te razlike, no ne smijemo staviti prevelik naglasak na razlike jer je postojalo i mnogo kontinuiteta. Iako su postojale velike razlike u povijesnim pogledima, političkim orijentacijama i stilovima u ovom razdoblju, mnogo toga bilo je zajedničkog u historiografijama toga doba što nam omogućuje da takav pogled nazivamo „modernim“. Unatoč značajnim razlikama u povijesnim pogledima, teorijama znanja i shvaćanju povijesti između i unutar intelektualnih pokreta poput prosvjetiteljstva i romantizma, historicizma i pozitivizma, povijesti društvenih znanosti i povijesne antropologije, postojao je opći konsenzus u pogledu na mnoga pitanja te društveni i institucionalni okvir koji je oblikovao povijesnu misao i pisanje povijesti u tom periodu. Tada je institucionalizacija i profesionalizacija povijesti igrala važnu ulogu, iako se većina povijesti i dalje pisala izvan akademije, a razlika između profesionalnog i amaterskog bavljenja poviješću nije bila toliko apsolutna kao što su mnogi profesionalni povjesničari smatrali.

Od ranog 19. stoljeća, pojavio se velik broj povijesti historiografija. Većina tih radova odnosi se na historiografiju pojedinih nacija, posebno u moderno doba. Najpoznatije historiografije koje nadilaze okvire nacionalnih granica djela su Ludwiga Wachlera², Eduarda Fuetera³, Georgea P. Goocha⁴, Harryja Elmera Barnesa⁵, Jamesa Westfalla Thompsona⁶ i, najrecentnije, Ernsta Breisacha⁷. U taj popis trebali bismo dodati i *Metahistory*⁸ Haydena Whitea, djelo koje se bitno razlikuje od ostalih u opsegu i pristupu. Sva djela, izuzev Whiteova, imaju određene sličnosti. Prikazuju razvoj historiografije kao kontinuirani proces koji uključuje pojedinačne povjesničare i pojedinačna djela. Začuđujuće je da u razdoblju u kojemu povijest postaje visoko profesionalizirana disciplina, nijedno od tih djela ne pravi znatnu razliku između povijesti koje su pisali profesionalni i neprofesionalni povjesničari ili između povijesti i književnosti, za razliku od nekih djela koja se bave isključivo njemačkom historiografijom. Bez obzira na to, pisanje povijesti izdvojeno je od ostalih književnih djelatnosti. Sva ova djela imaju tendenciju da budu enciklopedijska jer žele pružiti sveobuhvatan pregled povijesnog pisanja tijekom određenog

2 Wachler, Ludwig. *Geschichte der historischen Forschung und Kunst seit der Wiederherstellung der litterarischen Cultur in Europe*, 2 vol., u 5 dijelova. Göttingen: 1812-20.

3 Fueter, Eduard. *Geschichte der Neueren Historiographie*. München: 1911.

4 Gooch, George P. *History and Historians in the Nineteenth Century*. London: 1913.

5 Barnes, Harry Elmer. *History of Historical Writing*. New York: 1962.

6 Thompson, James Westfall. *History of Historical Writing*, 2 vol., New York: 1942.

7 Breisach, Ernst. *Historiography. Ancient. Medieval. Modern*. Chicago: 1983.

8 White, Hayden V.: *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore: 1983; njem.: *Metahistory. Die historische Einbildungskraft im 19. Jahrhundert in Europa*. Frankfurt (M.): 1992.

razdoblja. Među njima djelomično se izdvaja *Entstehung des Historismus* (1936)⁹ Friedricha Meineckea, u kojoj Meinecke gotovo hegelijanski povlači uzlaznu liniju u kojoj određen broj velikih umova predvodi put do savršenstva povijesne misli u njemačkoj klasičnoj kulturi.

Nameće se pitanje možemo li i na kraju 20. stoljeća i dalje pisati povijest historiografije na taj način. U fokusu djela koja smo spomenuli, uključujući i Meineckeovo, bili su pojedinačni pisci i djela. Izostavimo li Meineckea, to su obično bile povijesti povijesne discipline, ali s malo društvene analize i pokušaja da se preispitaju temeljne teorijske pretpostavke te discipline. Posljednjih godina tendencija se kreće u drugačijem smjeru. Naime, u središtu zanimanja nije toliko povjesničar kao objektivni učenjak koliko njegova uloga u odražavanju i oblikovanju zajedničkih identiteta i pamćenja.¹⁰

Već i samo povijesno pisanje je, naravno, dio povijesnog pamćenja. Noviji pisci s pravom naglašavaju u kojoj mjeri ono ne zauzima središnji dio u pamćenju prošlosti, no ono je zasigurno doprinijelo njegovu oblikovanju. Povijesno pisanje oduvijek je uključivalo više od samog faktografskog rekonstruiranja prošlosti. Takva rekonstrukcija zapravo nije moguća bez interpretacije prošlosti oblikovane nazorima onih koji se odlučuju na taj pothvat. Stoga postoji međudjelovanje između kolektivnog pamćenja, koje se ne obazire toliko na sustavno istraživanje, i povjesničara, koji je posvećen sustavnom istraživanju prošlosti. Što se tiče kolektivnog sjećanja, svijest o prošlosti prenosi se izravnije putem slika prošlosti ojačanih simbolima poput spomenika, praznika, pjesama i folkloru, nego uranjanjem u zapise koje nam je prošlost ostavila. I zaista, motivacija za preoblikovanje povijesti u strogu disciplinu u 19. stoljeću bila je, kao što ćemo pokazati, znatno više nacionalističke i ideološke naravi nego znanstvene. Više nije bilo moguće pisati povijest bez pribjegavanja arhivima, no čak i ugledni povjesničari poput J. G. Droysena i Julesa Micheleta posjećivali su arhive u potrazi za znanstvenim dokazima za svoje unaprijed stvorene vizije prošlosti. To otvara dva povezana pitanja od kojih se jedno odnosi na objektivnost povijesnog istraživanja, tj. može li se historiografija svesti samo na ideologiju, dok se drugo pitanje bavi time može li se povijesno pisanje razlikovati od fikcije u književnosti.

Sve ovo bitno je za kompoziciju povijesti historiografije kakvu ja pokušavam napisati. Povijest historiografije mora zadovoljiti iste uvjete kritičkog znanstvenog diskursa koji upravljaju svim ostalim oblicima povijesnog pisanja. Ona je nužno veoma selektivna te mora imati jasne kriterije selekcije. Također, kolektivno sjećanje s kojim se povjesničari identificiraju određuje njihovo čitanje i interpretiranje drugih povjesničara i njihovih konstrukcija povijesti.

Od Fuetera do Breisacha, povjesničari historiografije bili su samo djelomično svjesni dihotomije povijesti kao ujedno znanosti i književnosti. Postalo je teško pisati povijest historiografije nesamosvjesno i spontano poput njih. Ja pokušavam pronaći sredinu između dviju krajnosti, povijesti kao znanstvene discipline i povijesti kao književnosti. Kako bih pojasnio svoje gledište, želio bih ovdje objasniti svoju poziciju u odnosu na dvije historiografske orijentacije, onu Jörna Rüsena i njegovih studenata, koji povijesti povijesnog pisanja pristupaju iz

9 Meinecke, Friedrich. *Die Entstehung des Historismus* (= ibid.: *Werke*, vol.3). München: 1959.

10 Za više vidi: Nora, Pierre (Ed.). *Lieux de memoire*, 3 vol. Pariz: 1984-92.

perspektive znanstvene discipline, te onu Haydena Whitea koji je vidi kao oblik imaginativne književnosti. Na sljedećih nekoliko stranica usporedit ću dva historiografska djela, *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth Century Europe* Haydena Whitea i djelo jednoga od Rüsenovih studenata, Horsta Waltera Blanke, *Historiographiegeschichte als Historik*.¹¹ Unatoč temeljnim razlikama u pristupu između Blanke i Whitea, oni se u nekoliko točaka poklapaju, te s relativno tradicionalističke perspektive izostavljaju bitne dijelove povijesnog sjećanja i svijesti. Obojica stavljaju težište na pojedina djela i povjesničare čija djela oni vide kao izdvojena iz šireg kulturnog okvira historiografije.

Unatoč tome, oba djela imaju nešto zajedničko. Oba se bave historiografijom u 19. stoljeću, no uglavnom različitim povjesničarima. Za Blanke, a slično vrijedi i za Rüsen¹², povijest je znanost u njemačkom smislu riječi (*Wissenschaft*), dok je White vidi kao umjetnost. *Wissenschaft* zasigurno ima uvelike drugačije značenje od engleske riječi *science*, koja se odnosi na strogi, analitički pristup prirodnim znanostima koji su djelomično preuzeli društveni znanstvenici. S druge strane, *Wissenschaft* se odnosi na sustavni pristup s dobro razvijenom metodologijom prilikom proučavanja ne samo prirodnih fenomena, nego i kulture. Na taj način moguće je znanstveno proučavati književnost, muziku (muzikologija), umjetnost i religiju. Kako bi se istaknula važnost stroge metodologije, u 18. stoljeću javlja se termin „povijesna znanost“ (*Geschichtswissenschaft*)¹³, koji je bio u širokoj uporabi u 19. stoljeću, barem u njemačkom jeziku. Ovo nipošto ne isključuje književnu ili estetsku stranu povijesne proze, niti očekuje generalizirano znanje kao u prirodnim znanostima. Ono zapravo izričito odbacuje takvo znanje. Suprotno načelima prirodnih ili analitičkih društvenih znanosti, ono narativ, priču, doživljava kao odgovarajući oblik preko kojega se prenosi povijesno znanje. Međutim, smatra se znanstvenim u smislu da je povijesno pisanje vođeno istraživanjem kojim pak upravlja logika istraživanja, metodološke smjernice i kriteriji koji reguliraju ovo istraživanje. Nadalje, koncept *Geschichtswissenschafta* pretpostavlja određenu znanstvenu zajednicu, ne toliko različitu od zajednice prirodnih ili društvenih znanstvenika koji diskutiraju te prihvaćaju ili kritiziraju istraživanje na temelju uzajajmno prihvaćenih standarda racionalne komunikacije.¹⁴ Iako je u povijesnim interpretacijama moguć samo ograničeni konsenzus, njega je moguće postići oko toga kakve su izjave o prošlosti neprihvatljive jer se oslanjaju na lažne dokaze. S gledišta povijesne znanosti nikada nije moguće sa sigurnošću utvrditi „wie es eigentlich gewesen“ (kako je bilo nekada, *op. prev.*), no moguće je na osnovi dokaza odbaciti pogrešne predodžbe o povijesti.

Teorija da je povijest *Wissenschaft* osnovna je pretpostavka Blankeova djela *Historiographiegeschichte als Historik*. Pod pojmom *Historik* on podrazumijeva sustavnu teoriju koja obja-

11 Blanke, Horst Walter. *Historiographiegeschichte als Historik*. Stuttgart-Bad Cannstatt: 1991.

12 Rüsen, Jörn. *Historische Vernunft. Grundzüge einer Historik I: Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft*. Göttingen: 1983; *ibid. Konfigurationen des Historismus. Studien zur deutschen Wissenschaftskultur*. Frankfurt (M.): 1993.

13 Vidi Chladenius, Johann Martin. *Allgemeine Geschichtswissenschaft...* Leipzig: 1752.

14 Kuhn, Thomas S. *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: 1962; njem.: *Die Struktur wissenschaftlicher Revolutionen*. Frankfurt (M.): 1967; Rüsen 1983, 29; usp. Habermas, Jürgen. *Theorie des kommunikativen Handelns*, 2 vol. Frankfurt (M.): 1981.

šnjava načine na koje bi se povijest trebala pisati u znanstvenom stilu.¹⁵ On smatra da je moguće doći do takve teorije ne kroz apstraktnu analizu problema povijesnog istraživanja i pisanja, nego samo kroz povijest takvog istraživanja. Odatle i naziv knjige. Blanke započinje svoju povijest povijesnih znanosti od trenutka u 18. stoljeću kada smatra da je proučavanje povijesti poprimilo obilježja znanstvene discipline te zatim prati razvoj povijesne znanosti u 20. stoljeću. Njegova studija počiva na nekoliko pretpostavki. Prva je da postoji stvarna prošlost, koja je s jedne strane nepovratno nestala i nemoguće ju je vratiti, ali je s druge strane ostavila tragove i izvore koji se mogu rekonstruirati. No dokazi se povjesničaru ne otkrivaju izravno, nego isključivo posredstvom pitanja i konstrukata pomoću kojih im on pristupa. Ovo je u osnovi neokantovska pozicija prema kojoj je nemoguće spoznati „stvar po sebi“, u ovom slučaju prošlost kakva je ona zaista bila, nego je možemo tek rekonstruirati, ali ne samovoljno, nego pridržavajući se logike istraživanja ukorijenjene u racionalnoj sposobnosti koju imaju sva ljudska bića. Na taj način, povijest historiografije prati racionalni diskurs kroz povijest.

Sve je ovo uvjerljivo, no postoje određena ograničenja ovog pristupa. Blanke proučava vrlo ograničen aspekt povijesne svijesti i povijesnog pisanja. Za njega je povijest povijesnog pisanja od 18. stoljeća povijest „povijesne znanosti“ u njemačkom smislu te riječi. To je povijest povijesne struke. Ograničena je uglavnom na njemačko govorno područje te na protestantske povjesničare. No to je samo beskrajno malen dio povijesne svijesti, dok je većim dijelom ona interna povijest akademske discipline s malo obzira prema tome kako je ova disciplina funkcionirala u okviru šire političke i intelektualne kulture. U teoriji, Blanke je svjestan kako bi njegov pristup trebao biti obuhvatniji. U uvodu, po uzoru na Jörna Rüsen, ističe kako se povijesni tekstovi mogu razumjeti samo unutar šireg konteksta „životne prakse“ (*Lebenspraxis*)¹⁶ u kojoj su napisani te da pritom odražavaju ne samo znanstvene ili intelektualne perspektive, nego i specifične kognitivne „interese“ koji usmjeravaju pitanja koja povjesničar postavlja svojim izvorima. On se zapravo ne obazire na te šire aspekte, no pretpostavimo na tren da je zapravo ostvario ono što si je zadao i da je postavio povijest povijesnog pisanja u širi kontekst povijesne kulture. I tada bi se i dalje fokusirao samo na jedan dio povijesne misli u zadnja tri stoljeća – na učenu povijest. Ovo nije zamišljeno kao kritika jer jednostavno nije moguće napisati sveobuhvatnu povijest povijesne misli zato što ne postoji totalna povijest nijednog predmeta. U posljednjih nekoliko godina nakon izlaska ove knjige, Jörn Rüsen organizirao je nekoliko konferencija iz kojih je proizašlo nekoliko svezaka naslovljenih „Povijesni diskurs“ (*Geschichtsdiskurs*)¹⁷, u kojima on želi povezati povijesne tekstove i razmišljanja sa širim kulturnim okvirom. Te su konferencije izašle iz granica njemačke povijesne znanosti te uključuju povijesnu misao i pisanje ne samo u Europi i Sjevernoj Americi, nego i u nezapadnjačkim kulturama. Te se konferencije ne bave samo nedavnom poviješću, nego i povijesnim razmatranjima i prije 18. stoljeća. Iako još nije

15 Za definiciju *Historik*, vidi Rüsen 1983 (kao u fusnoti 12).

16 Vidi Rüsen: „Der Gegenstand der Historik“, u: *ibid.*, 21-32; Blanke: „Die disziplinäre Matrix der Geschichtswissenschaft: ein wissenschaftshistorisches Analysemodell“, u: Blanke 1991, 29-47.

17 Wolfgang Küttler i.a. (izd.): *Geschichtsdiskurs*, 4 vol. Frankfurt (M.): 1993-97.

napisano nijedno djelo koje bi sintetiziralo tu građu, a izgleda da u skorije vrijeme i neće biti, postavljeni su važni temelji za proučavanje povijesne misli u interkulturalnom okruženju.

Glavna ideja Blankeova djela i Rüsenovih teorijskih tekstova jest da je povijest znanost – iako, kao kulturna znanost, tzv. „meka“ znanost. Unatoč svim kritikama upućenim posljednjih godina na račun koncepcije povijesti kao znanosti¹⁸, postoji mnogo opravdanja za takvu poziciju. Najvažniji cilj povijesnih istraživanja jest vjerodostojna rekonstrukcija stvarne povijesne prošlosti. Takav pothvat, posvećen rekonstrukciji objektivne stvarnosti, ne može otpraviti povijesno istraživanje u sferu imaginacije, kao što White sugerira u podnaslovu svog djela *Metahistory*. Kao što smo već ukazali, znanstveno istraživanje zahtijeva racionalni diskurs koji pretpostavlja principe prema kojima se takav diskurs odvija. Ako bi istraživanje dovelo do pouzdane, iako djelomične rekonstrukcije prošlosti, do iskaza koji podliježu racionalnom ispitivanju, onda možemo smatrati da ti iskazi prolaze stalnu reviziju. Kao što je Max Weber rekao: „Znanstveni je rad upregnut u tok *napretka*. ... Svatko od nas zna da će ono što je napravio u znanosti za deset, dvadeset, pedeset godina zastarjeti.“¹⁹ Ovo ukazuje na to da u znanstvenom istraživanju postoji element napretka u smislu da tijekom neprekidne revizije postoje stanoviti pomaci, iako ograničeni i podložni daljnjim revizijama, u našem razumijevanju stvarnosti. Blankeovo i Rüsenovo uvjerenje da to vrijedi i za povijesnu znanost drži vodu, iako proces revizije uključuje ne samo obogaćivanje znanja, nego s novim perspektivama i određene gubitke, što Blanke i Rüsen nisu mogli poreći.

Manje je održiv možda njihov pokušaj definiranja znanstvenog karaktera povijesnih studija u terminima Kuhnove koncepcije znanstvenih paradigmi, ili „disciplinarnih matrica“ poslužimo li se Rüsenovom terminologijom. Obojica promatraju povijest kako su je prakticirali njemački povjesničari od vremena Niebuhra i Rankea kao način bavljenja poviješću koji je bio paradigmatički za povijesne znanosti općenito uslijed njihove profesionalizacije ne samo u Njemačkoj nego i izvan nje. No paradigma u Kuhnovu smislu pretpostavlja ujedinjenu znanstvenu zajednicu koja prihvaća zajedničke metodološke prakse i oblike organizacije koji su važeći i izvan granica nacije. Vjerovanje da je takva zajednica postojala među povjesničarima prenaplašava važnost njemačke povijesne znanosti za svijet općenito pa čak i za povijesno pisanje izvan njemačkih akademskih krugova. U središtu Blankeova pristupa nalazi se paradigma znanstvene povijesti kako ju je zamislila i prakticirala devetnaestostoljetna njemačka povijesna znanost – paradigma i povijesno gledište koje on naziva „historizam“ (*Historismus*)²⁰. Za Kuhna historizam predstavlja napredak naspram historiografije prosvjetiteljstva u vidu veće metodološke preciznosti i dubljeg pokušaja promatranja svake epohe u odnosima tog vremena, no ujedno označava i gubitak kozmopolitske društvene i kulturne perspektive prosvjetiteljskih

18 Za opsežnu diskusiju o problemima objektivnog istraživanja povijesti, vidi Evans 1997 (kao u fusnoti 1).

19 Weber, Max. *Wissenschaft als Beruf*, u: *ibid.*: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen: 1968, 592; vidi također *ibid.* *Der Sinn der „Wertfreiheit der soziologischen und ökonomischen Wissenschaften“* u: *ibid.*, 525.; citat preuzet iz Weber, Max. *Metodologija društvenih nauka*. Zagreb: Globus, 1989: 253????

20 Vidi Blanke 1991, 56-63; također Jaeger, Friedrich, Jörn Rüsen. *Geschichte des Historismus. Eine Einführung*. München: 1992; Rüsen 1993 (kao u fusnoti 12).

povjesničara. Prema Blankeovu mišljenju, bila je potrebna društveno orijentirana historiografija druge polovice 20. stoljeća da se obnovi takvo šire shvaćanje povijesti te da se ona utemelji na strožoj metodološkoj i konceptualnoj osnovi.

Suprotno koncepciji povijesti kao znanstvene discipline s ciljem rekonstruiranja stvarne prošlosti, Hayden White povijesnom pisanju pristupa prvenstveno kao obliku imaginativne književnosti. Njegovo djelo *Metahistory* također obrađuje povijesnu misao i povijesno pisanje u razdoblju od kasnog 18. do početka 20. stoljeća, od Herdera do Crocea. White zapravo negira upravo one pretpostavke na kojima Rüsenove i Blankeove teorije počivaju. Iako Blanke i Rüsen prepoznaju kompleksnost objektivne spoznaje i uzimaju u obzir ulogu izvanznanstvenih ideoloških faktora, oni vjeruju da je zadaća povjesničara obuhvatiti nedostižnu, no svejedno stvarnu prošlost. S druge strane, White interes za poviješću u suvremenom dobu vidi kao refleksiju „specifično zapadnjačke predrasude po kojoj se pretpostavljena superiornost modernog industrijskog društva može retroaktivno potkrijepiti dokazima.“²¹ U svojoj analizi povijesnog pisanja u 19. stoljeću, White se bavi malim brojem klasičnih djela koja po njemu najbolje reflektiraju stavove toga doba. Od četvorice povjesničara koje proučava, samo dvojicu, Rankea i Burckhardta, obradio je i Blanke, doduše Burckhardta samo površno. U svom proučavanju Rankea, Micheleta, Burckhardta i Tocquevillea, White se ne bavi njihovim istraživanjima, koja su za njega irelevantna, niti njihovim metodološkim koncepcijama. On prepoznaje da se povijest razlikuje od književnosti po tome što joj prethode dokazi, no, kao što komentira drugdje, „povjesničari ne vole na svoja djela gledati kao na prijevode činjenica u fikciju, no to je jedan od učinaka njihova rada.“²² Povijesni narativi su „verbalne fikcije čiji su sadržaji *izmišljeni* koliko i *otkriveni*.“²³ Njega je zanimala konstrukcija povijesnog teksta kao književnog teksta, njegova struktura i kompozicija koje su po njemu vođene strogim pravilima koja određuju kompoziciju tih tekstova i koje su definirane u njegovoj „teoriji tropa“.²⁴ Kasnije se odmaknuo od tropologije koju je iznio u djelu *Metahistory* bez propitivanja u osnovi književnog karaktera povijesnog teksta. Povijesna djela trebala bi se čitati kao tekstovi bez referenciranja na išta izvan njih samih. No kada White proučava povijesne tekstove u *Metahistoriji*, on krši vlastite premise. Tako, na primjer, u njegovoj analizi Rankea, nigdje nema naznake da je pročitao Rankeove velike povijesne narative. Umjesto toga, pokušava izvući Rankeove ideološke pretpostavke iz jednog od rijetkih Rankeovih teorijskih eseja „The Great Powers“ te iz odabranih teorijskih dijelova iz knjige *American anthology of historians since the eighteenth century* Fritza Sterna.²⁵ Ono što White želi istaknuti jest da, usporede li se povjesničari sa spekulativnim filozofima 19. stoljeća (Hegelom, Marxom, Nietzscheom, Croceom), nema nikakvih temeljnih razlika u načinu na koji povjesničari i filozofi povijesti pišu povijest. Za njega „nema izvanideoloških osnova prema kojima bi trebalo prosuđivati između suprotnih koncepcija povijesnog procesa i povijesnog znanja

21 White 1973, 2.

22 White. *The Historical Fact as Literary Artifact*, u: *ibid.: Tropics of Discourse. Essays in Cultural Criticism*. Baltimore: 1982, 92.

23 *Ibid*, 82.

24 White 1973,31-38.

25 Vidi *Metahistory*, korištena literatura; Stern, Fritz (ur.). *Varieties of History*. New York: 1956.

na koje su se pozivale različite ideologije.²⁶ Sve su one etički utemeljene, tako da nijedna od njih nije „realističnija“ ili „znanstvenija“ od drugih.²⁷ Stoga White zaključuje da su „najbolji razlozi za odabir jedne perspektive povijesti naspram druge u konačnici prije estetski ili moralni nego epistemološki.“²⁸

To dovodi Whitea do radikalnog relativizma u pogledu povijesnog znanja. Voljan je priznati postojanje povijesnih činjenica te je za njega uspostava tih činjenica puno jednostavnija nego za neke njegove kritičare koji vjeruju u mogućnost realistične rekonstrukcije prošlih događaja, no prepoznaje da su povijesne činjenice uvijek posredovane kroz konstrukcije koje povjesničari koriste kako bi uspostavili njihovu istinitost.²⁹ No jednom kad su povijesne činjenice uspostavljene, White smatra da je proces kojim se one uvode u povijesni prikaz fikcionalan. Prilikom kreiranja povijesnog prikaza, „povijesni mislilac bira konceptualne strategije kojima će objasniti ili predstaviti svoje podatke. Smatram da na toj razini povjesničar izvršava u osnovi *pjesnički* čin u kojem on zapravo predočava povijesno područje.“³⁰ Povijesna se djela tako razlikuju od filozofije povijesti „samo u naglasku, ne i u sadržaju.“³¹ Iako White ne sumnja da se napad na Bastilju dogodio 14. srpnja 1789, ne može postojati konsenzus oko značenja tog događaja.³² Stjeran u kut tijekom jedne diskusije o holokaustu jer nije želio da ga se poistovjeti s revizionistima koji su negirali da je holokausta ikada bilo, priznao je da se on zaista dogodio.³³ Tvrditi da se holokaust nije dogodio bilo bi „jednako moralno uvredljivo kao i intelektualno zbunjujuće.“³⁴ „Činjenice pojedinog događaja postavljaju ograničenja na to koje se vrste priča mogu valjano izreći o njima.“ On tvrdi da se „narativni prikazi ne sastoje samo od faktografije (pojedinačnih egzistencijalnih propozicija) i argumenata, nego se sastoje i od pjesničkih i retoričkih elemenata zahvaljujući kojima se ono što bi inače bilo tek niz činjenica pretvara u priču.“ Zbog toga „ne možemo kritizirati“ povijesnu priču (uključujući i Holokaust) „da je istinita ili lažna s obzirom na stvarne činjenice“ osim ako je posrijedi doista „*doslovan* (a ne *figurativan*) prikaz događaja.“³⁵

Suočeni smo s dva veoma različita pristupa proučavanja povijesti i povijesti historiografije. Jedan od njih, iako priznaje prisutnost književnih aspekata i ideoloških elemenata u povijesnom istraživanju, povijest vidi kao legitimnu znanstvenu aktivnost, dok je drugi vidi kao imaginativni, književni pothvat. Hayden White, a prije njega i Roland Barthes³⁶, dali su poticaj proučavanju povijesti kao književnosti. Whiteov značajan doprinos nedvojbeno se sas-

26 White 1973, 26.

27 Ibid

28 Ibid, XII.

29 White o činjenicama, vidi *ibid. The Content of the Form. Narrative Discourse and Historical Representation*. Baltimore: 1987, 30.

30 White 1973, X.

31 Ibid., XI.

32 White 1987, 77.

33 White. „Historical Emplotment and the Problem of Truth“, u: Friedländer, Saul (ur.). *Probing the Limits of Representation. Nazism and the „Final Solution“*. Cambridge, Mass.: 1992, 39.

34 White 1987, 76.

35 White 1992, 39f.

36 Vidi npr. Barthes, Roland. *Die Historie und ihr Diskurs*, u: *Alternative 11* (1968): 171-80.

toji u tome što je osvijestio povjesničare o narativnim, a time i književnim aspektima povijesnog pisanja. Iz takvog pogleda na povijest proizašao je velik broj bitnih studija u kojima su se proučavala djela pojedinačnih povjesničara 18. i 19. stoljeća iz književne perspektive, kao što su *Michelet* (1953)³⁷ Rolanda Barthesa, djelo koje je prethodilo i utjecalo na Whiteovu *Metahistory*, te radovi Linde Orr o Micheletu³⁸, Lionela Gossmana o Gibbonu, Baranteu, Thierryju i Micheletu³⁹ te Stephena Banna o Thierryju i Baranteu.⁴⁰ Valja napomenuti kako Gossman istovremeno upozorava na radikalnu razdvojenost proučavanja povijesti i povijesnog pisanja u Whiteovoj analizi povjesničara, razdvojenost koja po njemu vodi „površnom i neodgovornom relativizmu.“⁴¹

Izuzme li se njihova jednostranost, mnogo bi se toga moglo reći u prilog Blankeovu i Whiteovu pristupu povijesti. White, kao i Roland Barthes prije njega, osvijestili su povjesničare o književnim aspektima povijesti. Jedna bitna razlika između djela prirodnih znanstvenika i povjesničara jest ta da su se povjesničari često obraćali široj masi obrazovanih čitalaca, a ne uskom krugu stručnjaka. Prirodni znanstvenici i često empirijski usmjereni društveni znanstvenici cijenili su općenite eksplanatorne formulacije, dok su povjesničari kao kulturni znanstvenici promatrali svoje objekte istraživanja drukčije. Da citiramo Maxa Webera, „u društvenim znanostima bavimo se psihološkim i intelektualnim fenomenima za koje je empatija drugačijeg oblika od onih čije principe egzaktnih prirodnih znanosti mogu ili žele općenito riješiti.“⁴² Stoga nije samo kognitivni cilj strogih znanosti bio drukčiji od onoga povijesne znanosti, nego je to bio i njihov stil. Povijesni prikazi gotovo su uvijek narativni. Čak i povjesničari poput Rankea, koji su inzistirali na tome da povijest nužno mora biti strogo objektivna i da proučavanje povijesti mora počivati na strogim znanstvenim načelima, pa bilo to i u njemačkom shvaćanju pojma znanosti, smatrali su da je povijest ujedno i umjetnost i znanost.⁴³ Povjesničari 19. stoljeća koji su bili vjerni znanstvenom pristupu povijesti, poput Rankea, Nume Denis Fustel de Coulangesa i Theodora Mommsena, bili su izvrsni pisci koji su kao takvi bili i čitani. Stoga nije slučajnost da je Theodor Mommsen dobio Nobelovu nagradu za književnost kada je ona bila dodijeljena drugi put u povijesti 1902. godine. Nadalje, White je poprilično u pravu kada naglašava usporedive književne namjere prilično različitih povjesničara, kao što su Ranke, Michelet, Burckhardt i de

37 Barthes, Roland. *Michelet par lui-meme*. Paris: 1954; njem.: *Michelet*. Frankfurt (M.): 1980.

38 Orr, Linda. *Jules Michelet: Nature, History, and Language*. Ithaca: 1976; *ibid.* *Headless History: Nineteenth-Century Historiography of the Revolution*. Ithaca: 1990.

39 Gossman, Lionel. *Augustin Thierry and Liberal Historiography*, u: *History and Theory*, Dodatak 15, 1976 s uvodnim komentarom Haydena Whitea u kojem White esej naziva „prvom potpunom retoričkom i stilskom analizom jednog modernog povjesničara za koju znam.“ (1) *Ibid.* *The Empire Unpossesses. An Essay on Gibbon's Decline and Fall*. Cambridge: 1981; *Michelet, Jules Michelet and Romantic Historiography*, u: *ibid.*: *Between History and Literature*. Cambridge, Mass.: 1990, 152-200.

i Michelet's Gospel of Revolution, *ibid.*: 201-224.

40 Bann, Stephen. *The Clothing of Clio: A Study of the Representation of History in Nineteenth-Century Britain and France*. Cambridge: 1984.

41 Gossman 1990, 303.

42 Weber: „Die „Objektivität“ sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis“, u: *ibid.* 1968, 173.

43 Ranke, Leopold von. „Die Idee der Universalhistorie“, u: *Historische Zeitschrift* 178 (1954), 290.

Tocqueville. Neizbježno je da se fiktivni elementi uvuku u transformaciju povijesnih dokaza u povijesne narative, no iz toga ne slijedi, kao što Barthes i White inzistiraju, da je povijest u svojoj suštini jednako fiktivna kao i bilo koji drugi oblik književnosti te da je istraživanje nebitno.

Blanke, a pogotovo Rüsen, u mnogočemu bi se složili s Whiteom. Rüsen je uvelike svjestan subjektivnih elemenata, tj. utjecaja onoga što on naziva „životna praksa“ (*Lebenspraxis*) na pisanje povijesti. Također je svjestan narativnog karaktera svakog povijesnog istraživanja te je i dalje uvjeren, zajedno s Blankeom, u znanstveni, tj. objektivni, aspekt povijesnog istraživanja. Promatrajući povjesničare 19. stoljeća, Rüsen i Blanke u njihovim djelima vide mnogo više od tek „povijesne imaginacije“. Za njih je povijest rezultat istraživanja. Bez obzira koliko proces kojim se povijesni dokazi transformiraju u povijesno znanje bio kompleksan, to znanje nije plod mašte, nego pokušaj rekonstrukcije prošlosti. U tom smislu, mogli bismo o povijesti pričati kao o znanstvenom pothvatu. Nadalje, Rüsen i Blanke potpuno su svjesni povijesnog konteksta u kojem se povijesno istraživanje odvija. S druge strane, u svojim ranijim radovima, a pogotovo Blanke u svom djelu *Historiographiegeschichte als Historik*, koriste se relativno uskom koncepcijom povijesne znanosti koja ima tendenciju da oblik bavljenja poviješću nastao u 19. stoljeću u njemačkoj akademskoj zajednici uzdiže do statusa modela za pravilno proučavanje povijesti širom svijeta, gdje god je povijest postala profesionalna disciplina. Potrebno je opet naglasiti da je od tada Rüsen na svojim kolokvijima o povijesnom diskursu i povijesnoj kulturi pozvao na širi komparativni interdisciplinarni i interkulturalni pristup povijesti.

Dva ključna koncepta Rüsenove i Blankeove analize transformacije koju su povijesna istraživanja prošla u moderno doba su „poznanstvenjenje“ (*Verwissenschaftlichung*) i „deteriorizacija“ (*Entrhetorisierung*)⁴⁴. Rüsen „poznanstvenjenje“ vidi kao dio „modernizacije“ koji uključuje „intelektualizaciju“ u weberianskom smislu. Jedan aspekt tog procesa jest mjera u kojoj povjesničari pišu činjeničnim jezikom, oslobođenim retorike koja je obilježavala prijašnja povijesna pisanja. Utoliko što se povijesna istraživanja bave stvarnom prošlošću i tako predstavljaju znanost, ideja da postoje pomaci u našem razumijevanju prošlosti – i to znanstveni pomaci – ima smisla. Slijedeći Kuhna, Rüsen i Blanke, Friedrich Jaeger u svojoj povijesti historizma, koju je napisao zajedno s Rüsenom⁴⁵, ističe kako ne postoji jedinstvena linija napretka u povijesnom znanju, nego povijesne „paradigme“ ili „disciplinarne matrice“. Po njihovu mišljenju, one s jedne strane konstituiraju znanstvene zajednice, dok s druge odražavaju izvanznanstvene svjetonazore. Stoga, kako nova paradigma zamjenjuje staru, ona uspješnije rješava probleme i tako pridonosi znanstvenom napretku, ali istodobno gubi iz vida vrijedne perspektive koje su bile dio stare paradigme. Povijest znanosti stoga je obilježena i dobicima i gubicima. No za Blankeu tranzicija od historiografije prosvjetiteljstva do historizma i od historizma do povijesne

44 O pojmu „Verwissenschaftlichung“ vidi Rüsen 1993, 34-39, o pojmu „Entrhetorisierung“, 64-69; također Blanke 1991, pogotovo 111-175, o pojmu „Entrhetorisierung“ vidi pogotovo 165-170.

45 Jaeger/Rüsen 1992 (kao u fusnoti 20).

društvene znanosti u globalu predstavlja znanstveni napredak.

No dok Barthes i White umanjuju razliku između književnosti i povijesnog istraživanja, Rüsen i Blanke je pre naglašavaju. Štoviše, koristeći se njemačkim pristupom kao modelom povijesne znanosti, oni zanemaruju druge u većoj mjeri sociološke i antropološke pristupe u povijesnim djelima iz 19. stoljeća, kao što su ona de Tocquevillea, Lorenza von Steina, Karla Marxa, Emilea Durkheima i drugih koji su se sa sličnim žarom za kritičkim istraživanjem koristili drugim znanstvenim strategijama. Povijest historiografije u moderno doba mora ozbiljno uzeti u obzir i alternativne pristupe.

Predlažem rad šireg opsega i od Whiteova pristupa i od pristupa Rüsen i Blanke koji bi na neki način objedinio smisao i za književne i za realistične aspekte povijesnog pisanja i povijesnog istraživanja. Ovom prilikom izraz realističan koristim kako bih izbjegao još neodređeni-ji termin znanstveni. Bavim se istim periodom kao i White, Rüsen i Blanke, razdobljem od 18. do 20. stoljeća, no ja proučavam 20. stoljeće do njegova kraja. Kao i White, istražujem europsku perspektivu – u mojem slučaju zapadnjačku – a ne nacionalnu. Ne tvrdim da pružam interpretaciju historiografije ova tri stoljeća koja bi u bilo kojem smislu bila konačna. Moje istraživanje također će biti geografski ograničeno na područje zapadne i središnje Europe te sjeverne Amerike, iako ću povremeno radi komparacije koristiti i primjere iz drugih područja. Ova ograničenja proizlaze iz mojeg ograničenog znanja te činjenice da sam se zbog neadekvatnog poznavanja određenih stranih jezika prilikom istraživanja istočne Europe i nezapadnog svijeta morao oslanjati na prijevode i sekundarnu literaturu. Zbog toga je moj fokus na zapadnjačkoj historiografiji te ću se dodatno ograničiti samo na pisanu povijest. Ovo je značajno ograničenje jer pisana povijest čini tek malen dio povijesne svijesti, a povijesna znanost još manji. U zadnjih nekoliko desetljeća film je postao važan dodatan medij, dok je imaginativna književnost odigrala važnu ulogu, pogotovo u 19. stoljeću u prenošenju povijesti široj čitalačkoj publici. Granica između povijesti i književnosti često je veoma fluidna, kao što vidimo u Micheletovim ili Macaulayjevim djelima i u velikim povijesnim romanima. Povijesno pisanje sudjeluje u formiranju povijesne svijesti i povijesnih identiteta te ih isto tako i odražava.

Stoga ću se koncentrirati na povijesno pisanje i povijesnu znanost od početka objavljivanja djela *Universal History* u Engleskoj 1730-ih.⁴⁶ Moje istraživanje povijesne znanosti, međutim, neće uključivati samo djela profesionalnih povjesničara nego i djela muškaraca i žena koji nisu bili profesionalni povjesničari u uobičajenom smislu te riječi, poput Edmunda Gibbona, Alexisa de Tocquevillea ili Barbare Tuchman. Poznati povjesničari zauzet će znatan dio knjige, dijelom i zato što su njihova djela pristupačnija, no općenito ću se povjesničarima i povijesnim djelima baviti manje nego druge povijesti historiografije. Umjesto toga pokušat ću rekonstruirati ozrač-

46 *An Universal History from the Earliest Account of Time. Compiled from Original Authors; and Illustrated with Maps, Cuts, Notes etc.*, 21 vol. London: 1736-65.

je povijesne misli i pisanja u posljednja dva i pol stoljeća. Kako bih to napravio, morat ću u obzir uzeti i manifestacije povijesne svijesti u popularnoj književnosti i medijima. Poput Whitea i Blankea, počet ću s 18. stoljećem jer je tada došlo do značajne preorijentacije u načinu gledanja na povijest i pisanja o njoj. U uvodu dijela knjige posvećenom 18. stoljeću, istražit ću sličnosti i razlike u povijesnoj misli i svijesti u tom periodu. Budući da su razlike tako velike, svjesno odbijam koristiti pojam „prosvjetiteljstvo“ kako bih opisao taj period jer ne samo da postoji mnogo različitih pravaca unutar prosvjetiteljstva, nego i velik dio osamnaestostoljetne misli zapravo ne odgovara tom pojmu. Ipak, unatoč brojnim divergencijama koje karakteriziraju povijesnu misao 18. stoljeća, postoje zajednički temelji na kojima počiva znatan dio ondašnje misli i upravo joj to daje određenu dozu cjelovitosti. Reinhard Koselleck⁴⁷ opisao je neke od promjena koje su se dogodile u to vrijeme. One uključuju zaokret prema sekularnoj koncepciji svijeta, što je označilo oslobađanje od biblijske kronologije, no nipošto ne i od religije koja je nastavila utjecati na pisanje o povijesti i njezino proučavanje do duboko u 19. stoljeće, pa i dalje, kao što se vidi na primjeru Leopolda von Rankea i tzv. „znanstvene škole“. Dio takvog poimanja i proučavanja povijesti je i vjerovanje u znanstvena i naturalistička objašnjenja te razvoj modernih principa povijesnog kritičizma.⁴⁸ Ovdje je bitno viđenje povijesti kao koherentnog, ujedinjenog procesa, pojava ideje svjetske povijesti te s tim povezano vjerovanje u jedinstvenu ulogu zapadne civilizacije i relativna nerazvijenost nezapadnog svijeta. Riječ je o perspektivama koje su tijekom proteklih 250 godina dijelili povjesničari i povijesni mislioci veoma različitih ideoloških pozicija, od Gibbona, Voltairea, Mösera i Herdera u 18. stoljeću, Rankea, Burkhardta, Marxa i Tainea u 19. st., te Huizinge, Blocha, Webera i Meineckea u 20. stoljeću. Krajem 20. stoljeća elementi ovog konsenzusa postaju difuzniji, tako da se mnogo raspravlja o tome ulaze li povijest i povijesno pisanje u „postmodernističku“ fazu.⁴⁹ Tako široko prihvaćene pretpostavke dopuštaju nam da ta dva i pol stoljeća, unatoč brojnim podjelama, tretiramo kao jedinicu proučavanja. Moderan svijet u osnovi je zapadnjački sve do 20. stoljeća kadu su u procesu modernizacije bitni aspekti takvog gledišta integrirani u razmišljanje i znanstvenu praksu nezapadnih društava, pogotovo u istočnoj Aziji. Još jedno pitanje koje je potrebno razmotriti, poglavito u vezi s istočnom Azijom gdje je postojala ne samo duga tradicija povijesnog pisanja nego i kritičkog bavljenja poviješću, jest do kojeg je točno razmjera proces modernizacije rezultat pozapadnjenja, a koliko autohtone tradicije.⁵⁰

Struktura knjige bit će kronološka i ugrubo će pratiti smjene generacija. Na taj način knjiga će pokušati objasniti intelektualno ozračje u različitim trenucima tijekom proteklih 250

47 Koselleck, Reinhard. „Geschichte, Geschichten und formale Zeitstrukturen“ u: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur historisch-politischen Sprache in Deutschland*, vol. 2, Stuttgart: 1975, 593-717.

48 Međutim, važno je uzeti u obzir i djela povijesnog kritičizma koja su napisana i prije kasnog 18. stoljeća, npr. djela bolandista i maurista u Belgiji i Francuskoj u 17. stoljeću te Academie des Inscriptions et Belles Lettres osnovane u Parizu 1700.

49 Pogledaj Fusnotu 1.

50 Vidi Wang, Edward Qingjia. *Chinese Historians and the West: The Origins of Modern Chinese Historiography*. Ph.D. Dissertation, University of Syracuse, 1992.

godina. To ozračje nipošto nije jedinstveno, nego je podijeljeno po jezičnim, etničkim, regionalnim, vjerskim, socioekonomskim, političkim i drugim linijama. Ovakav pristup dopušta nam da promotrimo razvoj povijesne discipline, kao što to čine Rüsen i Blanke, istovremeno uzimajući u obzir alternativne strategije proučavanja povijesti koje odstupaju od njemačkog modela, poput, primjerice, poznate škola Anala u Francuskoj u 20. stoljeću koja ima intelektualne korijene u znanstvenim tradicijama koje se uvelike razlikuju od tog modela. Nadalje, ovakav nam pristup omogućava da sagledamo povijesnu znanost unutar šireg konteksta kulture i društva te da istražimo zajedničke temelje koje dijeli s književnošću i umjetnošću svog vremena. S velikom oprežnošću, moj rad istražiti će sličnosti zapadnjačke i nezapadnjačke povijesne misli i znanosti, posebno u istočnoj Aziji, prije nego što se osjetio puni utjecaj zapadnjačke kulture u 20. stoljeću.⁵¹ Pokušat ću izbjeći autoritativni ton koji je obilježio velik dio profesionalnog povijesnog znanstvenog rada, no nadam se da ću uspjeti doprinijeti interpretaciji povijesne kulture modernog doba.

⁵¹ Vidi Elman, Benjamin. *From Philosophy to Philology. Intellectual and Social Aspects of Change in Late Imperial China*. Princeton: 1984.

Pro tempore

Časopis studenata povijesti

Pro tempore

Časopis studenata povijesti, br. XIII

Zagreb, 2018.

Pro tempore

Časopis studenata povijesti

Godina XIII, broj 13, 2018.

Glavni i odgovorni urednik

Ivan Grkeš

Zamjenica glavnog urednika

Lucija Bakšić

Uredništvo

Mihaela Marić

Lucija Bakšić

Mario Katić

Igor Krnjeta

Urednici pripravnici

Andrija Banović

Matej Lisičić

Matea Altić

Marta Janković

Alen Obrazović

Saša Vuković

Lektura i korektura

Alina Jušić

Ema Maglić

Ema Botica

Tanja Jelinić

Karla Papeš

Mateja Papić

Borna Treska

Recenzenti

dr. sc. Zrinka Blažević

dr. sc. Estela Banov

dr. sc. Zrinka Nikolić Jakus

dr. sc. Nikica Gilić

dr. sc. Tomislav Galović

dr. sc. Hrvoje Gračanin

dr. sc. Emil Heršak

dr. sc. Branimir Janković

mr.sc. Vedran Obućina

dr. sc. Sanja Potkonjak

dr. sc. Martin Previšić

dr. sc. Marko Šarić

mr. sc. Filip Šimetin Šegvić

mr. sc. Nikola Tomašegović

Dizajn i priprema za tisak

Rene Jelenić

Prijevod s engleskog jezika

Alen Obrazović

Ema Bonifačić

Paula Fajt

Izdavač

Klub studenata povijesti –

ISHA ZAGREB

ISSN: 1334-8302

Adresa uredništva:

Klub studenata povijesti -

ISHA Zagreb (za: Redakcija *Pro tempore*)

Filozofski fakultet

Sveučilišta u Zagrebu

Ivana Lučića 3

10000 Zagreb

Email:

pt.urednistvo@gmail.com

Časopis je besplatan.

Dostupno na <https://hrcak.srce.hr/pro-tempore>

Tvrđnje i mišljenja u objavljenim radovima izražavaju isključivo stavove autora i ne predstavljaju nužno stavove i mišljenja uredništva i izdavača. Izdanje časopisa ostvareno je uz novčanu potporu Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Kluba studenata povijest – ISHA Zagreb i Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta.